

Cleveringa en Meijers
Een weerbarstige geschiedenis van getuigen en overleven

Cleveringarede uitgesproken door

Prof.dr. Marjan Schwegman

aan de Universiteit Leiden

op 27 november 2017

Dedicated to Leo† and Ilse Landau

Meneer de Rector Magnificus, geachte en dierbare toehoorders!

Ik neem u mee naar 4 juli 1951. Eduard Maurits Meijers, hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit Leiden,¹ wordt verhoord door de Parlementaire Enquêtecommissie die onderzoek doet naar het beleid van de Nederlandse regering in oorlogstijd.² De Commissie wil weten hoe het is gegaan met pakketten bestemd voor Nederlanders in concentratiekampen. Werden deze Nederlanders vergeten zodra ze de grens over waren?³ Meijers is opgeroepen omdat hij samen met zijn vrouw Tony en dochter Claartje van september 1944 tot mei 1945 in Theresienstadt gevangen zat.

De Enquêtecommissie is niet geïnteresseerd in Meijers kampervaringen, maar wil uitleg over de pakketten: die arriveerden wel, zo zegt Meijers, maar werden doorgaans niet uitgedeeld onder de gevangenen. Ze werden opgeslagen en gebruikt voor beloningen, of 'gewoon' door de Duitse machthebbers zelf. Die mededeling ontlokt de voorzitter de verontwaardigde uitroep: "Gewoon? Wat je maar gewoon noemt!"

Meijers' toon is een heel andere. Op een zakelijke, bijna luchtige manier beschrijft hij hoe het leven in het Tsjechische kamp Theresienstadt beheerst werd door andere regels dan de 'gewone'. Hoewel het een relatief mild kamp was, fungeerde het net als doorgangskamp Westerbork als tussenstation naar de dood. Verreweg de meeste joden die in Theresienstadt aankwamen, werden vervolgens naar een vernietigingskamp gedeporteerd. Vandaar dat er een levendige handel bestond in paspoorten, Palestinacertificaten, etc., kortom in alle zogenaamde *Sperren* die de dragers mogelijk zouden beschermen tegen deportatie *nach Osten*. Alles stond dus in het teken van de dreiging van wat Meijers onbewimpeld aanduidt als 'afmaaktransporten'. Ook toen deze na oktober 1944 stopten, bleef de vrees daarvoor bestaan, zeker toen de aankomst in april 1945 van groepen uitgemergelde, meer dood dan levende mensen uit kampen als Auschwitz het perspectief van een 'algehele afmaking' van Theresienstadt dichterbij bracht.⁴ Ook al is er sinds 1951 veel veranderd, de kloof die zichtbaar wordt in dit verhoor is nog niet overbrugd. Meijers bevindt zich als het ware nog steeds 'aan de andere kant'.

Wij herdenken vandaag de rede waarmee Rudolph Cleveringa op 26 november 1940 protesteerde tegen de schorsing van zijn leermeester Meijers en andere

joodse medewerkers van de Universiteit Leiden. In de herinneringscultuur die sindsdien is ontstaan, is Cleveringa terecht een lichtende figuur, die wist dat hij met zijn protest tegen fundamenteel onrecht vervolging riskeerde. Hij zat twee maal gevangen, de eerste keer in het beruchte Scheveningse Oranjehotel, de tweede keer als gijzelaar in concentratiekamp Vught. Hij overleefde en hervatte na de bevrijding zijn hoogleraarschap.⁵

De situatie waarin Meijers na 26 november 1940 terecht kwam, onttrekt zich vrijwel geheel aan ons gezicht. Hij overleefde de oorlog "by some miracle", zegt Rosalyn Higgins, voormalig President van het Internationaal Gerechtshof, in haar Cleveringarede van 2009.⁶ Hoe dit wonder zich voltrok, is nauwelijks bekend; kennis daarover maakt geen deel uit van de verhalen die via de website van de universiteit in woord en beeld worden verteld. Meijers werd en wordt daarin geëerd als eminent geleerde en grondlegger van de naoorlogse herziening van het Burgerlijk Wetboek, het grote werk waaraan hij tijdens de oorlog bleef werken en waarin hij voortleeft. Van de meeste andere in totaal 30 ontslagen joodse medewerkers is nog veel minder bekend. Terecht heeft collega Yra van Dijk daar onlangs aandacht voor gevraagd en gepleit voor meer onderzoek, ook naar de gedeporteerde joodse studenten.⁷ Van sommige ontslagenen, zoals de hoogleraar rechtsgeschiedenis Martin David, weten we dat ook zij de oorlog overleefden. Een ander, de privaatchoort Hendrik Cohen, werd in Bergen Belsen vermoord. Dat kwam onlangs bijna en passant naar boven in het Tv-programma *Verborgene Verleden*, waarin zijn kleinzoon, Job Cohen, op zoek was naar zijn familiegeschiedenis.⁸

Hoe is te verklaren dat een zo grootse daad van solidariteit als die van Cleveringa op een eenzijdige manier voortleeft in de collectieve herinnering? In de universitaire herdenking van 1950 wordt letterlijk met geen woord gesproken over de slachtoffers van de Holocaust. Dat treft des te meer omdat wel uitgebreid wordt gerefereerd aan het lijden van mensen in bezet Nederlands-Indië.⁹ Hoewel publiek zwijgen over de moord op de joden in 1950 gebruikelijk was, is dat sinds de jaren 1980 veranderd.¹⁰ Waarom heeft die verandering de universitaire herinneringscultuur niet zichtbaar beïnvloed?¹¹

In haar herinneringen aan de Cleveringarede beschrijft rechtenstudente Hetty Koster hoe zij zich in 1940 als joodse studente gesteund voelde door de woorden van Cleveringa: "ik hoor erbij!", zo vatte zij haar reactie samen.¹² Vele

jaren later constateert collega Ineke Sluiter, hoogleraar aan deze universiteit en dochter van Holocaustoverlevende Hetty Sluiter-Szper, dat de figuur van Meijers in de collectieve herinnering is vervaagd. Dat roept bij haar vragen op over de inclusiviteit van de Leidse universitaire gemeenschap.¹³

Tussen de reacties van Hetty Koster en die van Ineke Sluiter ligt een wereld van verschil, die vraagt om onderzoek. In deze rede zet ik een eerste stap, waarbij ik me concentreer op de vervolgingsgeschiedenis van Meijers.¹⁴ Ik probeer niet alleen die geschiedenis te reconstrueren op basis van het fragmentarische bronnenmateriaal, maar bekijk ook of en zo ja hoe die geschiedenis deel kan worden van de universitaire herinneringscultuur. Ik bouw daarbij voort op mijn eerdere onderzoek naar de manieren waarop gemeenschappen heldendom inzetten voor reflectie op de eigen identiteit.¹⁵ Het heroïsche verhaal over Cleveringa's rede en de daarop volgende sluiting van de universiteit is uitgegroeid tot hét symbolische fundament van wat de Leidse Universiteit wil zijn: een bolwerk van vrijheid. De vraag waarom Meijers ervaringen als vervolgde zo'n marginale plaats innemen in deze *foundational narrative*¹⁶ raakt dan ook de kern van de universiteit.

Collegialiteit

Het eenvoudigste antwoord op de vraag waarom Meijers in de eerste plaats als geleerde voortleeft in de herinnering, is dat de universiteit op deze wijze recht wil doen aan wat zij verstaat onder academische collegialiteit. In dit type collegialiteit wordt geen verschil gemaakt naar sekse, klasse, geloof, politieke overtuiging of etniciteit. Meijers deelde deze opvatting: 'joods' betekende voor hem niet meer dan een toevallige afkomst.¹⁷ Dat hij behoorde tot het befaamde, uit vijf hoogleraren bestaande wandelclubje De Beentjes is slechts één van de tekenen dat hij op een vanzelfsprekende manier deel was van de gemeenschap van Leidse hoogleraren.

Deze collegialiteit is de inzet van Cleveringa's rede. Meijers wordt in die rede immers opgeroepen als collega. Door dat te doen, en door geen enkele maal de aanduiding 'jood' of 'joods' te gebruiken, keerde Cleveringa de maatregel van de bezetter om in zijn tegendeel. Vernedering werd laudatio. Joodse afkomst bleef irrelevant, wat de bezetter ook deed. Cleveringa claimt de vrijheid vast te

houden aan die ongedifferentieerde verbeelding van de Leidse academische gemeenschap.

Maar, zo zou ik willen opmerken, zijn rede markeert ook een breuk. Cleveringa's woede en verontwaardiging, die mede de aanleiding hebben gevormd voor zijn rede, waren sterk aangewakkerd door de nederlaag die enkele hoogleraren in oktober 1940 hadden geleden in de senaat van de universiteit bij een stemming over het al dan niet tekenen van de niet-jood verklaring. Bij de uitslag van die stemming - onder protest tekenen - had Cleveringa zich met grote moeite neergelegd. Nu, in november 1940, zou zwijgen "halve medeplichtigheid" zijn. Kon hij zich beperken tot "een medelijdend woord in de binnenkamer"? Om trouw te blijven aan zijn geweten zou hij publiekelijk moeten getuigen, schrijft hij achteraf over de motieven van zijn daad.¹⁸ Maar vóórdat hij tot dit van meet af aan door zijn vrouw Hiltje gesteunde besluit kwam, was er nog een vergadering bij hem thuis van enkele hoogleraren uit de rechtenfaculteit. Voor die vergadering waren de joodse collega's Meijers en David niet uitgenodigd. "Er kon dus vrij over de zeer ernstige zaak, die ons allen bezighield, worden gesproken zonder terughoudendheid, die hun aanwezigheid zou hebben vereist", zo schrijft P.J. Idenburg, destijds secretaris van Curatoren.¹⁹

6

We zijn hier getuige van het sluipende proces van verbreking van oude verbanden, van tegen wil en dank apart zetten en apart gezet worden dat kenmerkend is voor de nationaalsocialistische vervolgingspolitiek. Hoe is het voor Meijers, David en anderen geweest om niet zelf publiekelijk te kunnen reageren op het onrecht dat hun werd aangedaan? Om niet bij het college van Cleveringa aanwezig te kunnen zijn? Meijers liet ook zijn dochter Claartje, rechtenstudente, niet naar Cleveringa's optreden gaan.²⁰ Loe de Jong noteert dat Meijers bewust voorbij ging aan het gevaar dat de rede ook voor hem persoonlijk inhield. Meijers was, zo schrijft hij, zo moedig om Cleveringa niet tegen te houden.²¹ Onzichtbaar blijft hoe Meijers de nieuwe onmacht heeft ervaren. Machteloosheid die steeds groter zou worden en veelomvattender: vóórdat hij in augustus 1942 voor de eerste keer naar Westerbork werd afgevoerd, werd hij, om slechts enkele voorbeelden te geven, uit zijn huis aan de Rijnsburgerweg gezet, kon hij niet meer zelf naar de bibliotheek en moest

iemand anders de hond uitlaten, omdat joden 's avonds niet meer op straat mochten.

Op alle niveaus van zijn werkzame leven werd Meijers geconfronteerd met ondermijningen van de vroegere collegialiteit. Zo mocht hij niet langer als 'De Hoogste Raad' zijn befaamde annotaties op arresten van de Hoge Raad publiceren in het *Juristenblad*.²² Zelfs in het zo rustige, huiselijke gezelschap van de Commissie Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde werden – overigens vergeefse - pogingen gedaan hem uit te sluiten.²³ Ook al sprongen bij al deze gebeurtenissen andere collega's en studenten voor Meijers in de bres, toch is duidelijk dat er iets fundamenteel veranderde. De achtergrond waartegen dit alles zich voltrok werd bovendien steeds dreigender: in juli 1942 vertrokken de eerste transporten vanuit Westerbork naar de zogenaamde werkkampen in Het Oosten.²⁴

Een onontkoombare afkomst

Kon het tonen van solidariteit de beginnende barsten in de academische gemeenschap helen? De joden hadden weliswaar geen keus, zoals Willem Nagel in een terugblik vaststelde, maar hun niet-joodse landgenoten wel: "zij konden door te protesteren verkiezen als Joden behandeld te worden, want protesteren was een zich solidair verklaren en daarmee zich tot lotgenoot maken," aldus Nagel.²⁵

Was het voor niet-joden inderdaad mogelijk lotgenoot te worden van joden?²⁶ Voor de joodse dichter Leo Vroman lag de tragiek van de situatie juist in de onmogelijkheid daarvan. Hij besloot na de capitulatie in mei 1940 in een flits om Nederland te ontvluchten. Hij zegt achteraf dat het om een angst ging die sterker was dan moed en zelfs sterker dan liefde: "Het Oosten barstte open, dat voelde ik aan mijn rechterlichaamshelft, de macht die over allen heenblijkt zou mij feilloos vinden en verscheuren. Reeds nu wist ik hoe schaamteloos mijn doodsangst werd ontbloot, ik zag het in ogen, die verwonderd naar mij keken, hoorde het medelijden mij vernederen in een stem. Dit zou zo blijven: altijd zou er schaamte zijn, voor mijn angst wanneer die ongegrond zou blijken, voor mijn gedweeheid als men mij mocht grijpen."²⁷ Dus vertrok hij, met achterlating van zijn geliefde, de niet-joodse Tineke Sanders.

Ook Tineke beseft tijdens hun scheiding steeds meer dat er sprake is van een definitieve, ingrijpende verandering. Na de oorlog schrijft zij: “Hoewel jij niet hier bent geweest is het best mogelijk dat je jouw Jood-zijn nu zwaarder laat wegen en het als een essentieel verschil tussen ons voelt. Het schrijnend onrecht dat iemand om zijn ras vervolgd wordt is niet goed te maken. En de onzinnige bevoordeling die de anderen (ik-zelf) boven dat ras hebben ondervonden, ook niet.”²⁸

Zoals bekend werden Leo en Tineke herenigd en leefden zij nog lang en gelukkig. De oorlog bleef in hun leven, maar zij slaagden erin het verschil te overbruggen. Wat Vroman in het aangehaalde citaat verwoordt, is echter in mijn ogen cruciaal als het gaat om de vraag waarom een vervolgingsgeschiedenis als die van Meijers zo onbekend is gebleven. Immers, hoe vandaag de dag spreken over een verbinding als die tussen Cleveringa en Meijers? Zijzelf hebben daarover niet willen denken in aan de categorieën niet-jood en jood ontleende termen. Tegelijkertijd kon Meijers, voor wie een joodse afkomst geen essentieel onderdeel van zijn leven was geweest, tijdens de bezetting niet langer om die afkomst heen. Hij had geen keuze, Cleveringa wel. Beiden zaten lange tijd gevangen, beiden overleefden de oorlog. Toch leven zij in de herinnering niet als lotgenoten voort.

8

‘Legaal verzet’ als overlevingstrategie

Om dat te begrijpen breng ik in herinnering dat de positie van joodse overlevers fundamenteel anders was dan die van niet-joodse politieke gevangenen die gevangenschap overleefden. Zoals bekend is 75% van de joodse Nederlanders vermoord.²⁹ Overlevers vielen dus op. Na terugkeer uit de kampen werden ze nogal eens met wantrouwen begroet. Wat hadden zij wel niet gedaan om te overleven?³⁰ Met dit wantrouwen hebben teruggekeerde politieke gevangenen, voor zover ik weet, niet te maken gehad. Dat ook zij bij tijd en wijle over morele grenzen waren gegaan om in leven te blijven, bleef direct na de oorlog onbesproken.

Of ook Meijers na zijn terugkeer uit Theresienstadt negatieve reacties kreeg, weten we niet. Het is in ieder geval opmerkelijk dat niet alleen hijzelf, maar ook zijn vrouw Tony en hun vier dochters de oorlog overleefden. De oudste twee dochters, Tine en Olga, woonden in Nederlands-Indië toen de oorlog uitbrak. Zij

overleefden met hun gezinnen internering in Japanse kampen. Nora, de derde dochter, was arts. Tijdens de bezetting probeerde zij als pas gescheiden, jonge vrouw, een zelfstandig bestaan op te bouwen. Daarbij werd ze, om het zacht uit te drukken, gehinderd door het voorschrift dat ze alleen in een joods ziekenhuis mocht werken. Nadat haar ouders in de zomer van 1942 naar Westerbork waren gedeporteerd, dook ze onder. Claartje, de jongste, woonde nog thuis. Daardoor trof haar hetzelfde lot als haar ouders. Al met al zaten zij bijna drie jaar gevangen voordat zij terugkeerden. Hoe had het drietal overleefd?³¹

Als we de getuigenis van Meijers voor de Enquêtecommissie volgen, speelden geluk en toeval een grote rol.³² Van de vrijstellingen van deportatie naar ‘het oosten’ bleken alleen die van de protestantse joden én die van de groep prominenten die in kamp Barneveld hadden gezeten, permanent te zijn.³³ Het gezin Meijers behoorde tot die laatste groep; toch een wonder dus?

Als we die lezing volgen, blijft een belangrijk aspect van Meijers’ vervolgingsgeschiedenis onzichtbaar. Het gaat om al het geploeter en geknoei achter de schermen van mensen die er mede voor hebben gezorgd dat hij en zijn gezin overleefden. Onderzoek van bijvoorbeeld Geraldien von Frijtag laat zien hoe intensief, omvangrijk én gevaarlijk dit zogenaamde ‘legale verzet’ is geweest.³⁴ Omdat al die inspanningen om op zogenaamd legale wijze aan deportatie te ontkomen in veel gevallen op niets zijn uitgelopen, gaat het om een geschiedenis van mislukkingen, van nederlagen, van schuld en pijn.³⁵ Een geschiedenis kortom, die de betrokkenen direct na de oorlog het liefst zo snel mogelijk wilden vergeten. Een geschiedenis die het tegendeel is van de verhalen vol heroïek die rond mensen als Cleveringa zijn geweven, maar die desalniettemin bepalend is geweest voor het lot van Meijers en anderen.

Strijd om een mensenleven

Zo lijkt het misschien vanzelfsprekend dat hij als eminente geleerde op de lijst van beschermde prominenten terechtkwam, maar dat was het niet. De Duitse autoriteiten, met rijkscommissaris A. Seyss-Inquart voorop, waren door de rede van Cleveringa en de daarop volgende studentenstakingen zo aangetast in hun eergevoel dat zij daarna zeer moeilijk te bewegen waren tot het verlenen van ‘gunsten’ aan hen die zij zagen als de aanstichters van het verzet in Leiden.

Daartoe rekenden zij ook Meijers, een overtuiging die permanent gevoed werd door kwaadaardige laster van NSB-zijde.³⁶ Waar 'goede' advocaten er in andere zogenaamde 'jodenzaken' soms in slaagden om uitstel van deportatie te verkrijgen omdat de cliënten in kwestie geen slechte naam hadden,³⁷ was dat in het geval van Meijers van meet af aan veel moeilijker.

Lucie van Taalingen-Dols behoorde tot dit legertje van 'goede' advocaten. Zij zette zich sinds mei 1940 in voor Nederlanders in het nauw, waarbij ze de grenzen van het recht steeds meer oprekte, bijvoorbeeld door valse afstammingsgeschiedenissen te construeren die moesten bewijzen dat een persoon niet of slechts half joods was.³⁸ Zij was een 'tengere, kleine vrouw', met een ongelofelijke kracht, aldus de lovende karakterisering door de man met wie zij nauw samenwerkte, hoogleraar volkerenrecht aan de Leidse Universiteit en lid van het Permanente Hof van Internationale Justitie, W.J.M. van Eysinga.³⁹ Anderen waren minder van haar gecharmeerd: ze is er na de oorlog van beschuldigd door haar eigengereide, onvoorzichtige optreden levens van anderen in gevaar te hebben gebracht.⁴⁰ De voor de beoordeling van de afstammingsgeschiedenissen verantwoordelijke Duitser H.G. Calmeyer betitelde haar denigrerend als 'blauwkous', destijds hét scheldwoord voor ongetrouwde, eigenwijze, zelfstandige vrouwen. Toch prees zelfs hij haar ijver, moed en vaderlandsliefde.⁴¹

Nader onderzoek werpt hopelijk meer licht op deze persoon.⁴² Maar ook zonder dat is duidelijk dat Van Taalingen geen doorsneevrouw was. Als rooms-katholieke vrouw zou het haar gepast hebben zich te beperken tot de zorg voor haar echtgenoot en dochter.⁴³ Juist in rooms-katholieke kringen was immers de weerstand tegen werkende getrouwde vrouwen zeer sterk, zeker als ze ook nog moeder waren: in 1937 had de katholieke minister C.P.M. Romme nog een algemeen arbeidsverbod willen instellen voor die categorie. Van Taalingen had in Haarlem echter een drukke advocatenpraktijk. Opvallend is ook dat zij door dik en dun werd gesteund door haar echtgenoot, oprichter van het Nederlandse deviezeninstituut en na de oorlog directeur van de Nederlandse Bank.⁴⁴

Direct nadat Meijers in het voorjaar van 1941 uit zijn huis was gezet, besloot hij Van Taalingen zijn belangen en die van zijn gezin te laten behartigen. Zij was een ex-studente van hem en had aangeboden deze taak op zich te nemen. Wel

vroeg ze hem voor alle zekerheid of hij wist waar hij aan begon: was een mannelijke collega misschien geschikter? Meijers antwoordde dat hij een groot vertrouwen in haar had en daarmee was de kous af.⁴⁵ Het is één van de vele tekenen dat vrouwen in de familie Meijers volkomen serieus werden genomen en dat dezen zich ook navenant opstelden.

Meijers' vrouw Tony had een opleiding gevolgd aan de School voor Maatschappelijk werk. Dat verklaart mede waarom alle vier dochters, die bekend stonden als 'de meisjes Meijers', een academische opleiding volgden, iets dat destijds bepaald niet gebruikelijk was.⁴⁶ Voor zover bekend ging het om krachtige persoonlijkheden: Olga Meijers was apothekeres en zette in het kamp waarin zij in Nederlands-Indië was geïnterneerd meteen een apotheek op. Later, als echtgenote van de burgemeester van Amsterdam, Ivo Samkalden, laat zij zich kennen als iemand die net als haar vader wars was van gewichtigdoenerij, en als vrouw met een groot maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Claartje, de jongste, werd na de oorlog na vele omzwervingen woordvoester voor het landbouwbeleid van Eurocommissaris Siccó Mansholt en gaf menig pittig interview. 'Miss Landbouw' trad in de voetsporen van de zuster van haar vader, naar wie zij genoemd is. Deze Clara Meijers was feministe en opende in 1928 een bank voor vrouwen, opdat het voor hen gemakkelijker zou worden zich zelfstandig met financiële zaken bezig te houden.⁴⁷ De nabijheid van al deze sterke, onafhankelijke vrouwen maakt de keuze van Meijers voor Van Taalingen dus niet verwonderlijk. Dat zijn advocate in de toenmalige maatschappelijke verhoudingen wel een ongewoon fenomeen was, verklaart wellicht mede waarom enkele mannelijke confrères Meijers voor haar waarschuwdten.⁴⁸

Helpers en geholpenen

Op een enkele keer na, trok Meijers zich van dit soort waarschuwingen niets aan. Hij wist ongetwijfeld dat Van Taalingen veel gedaan kreeg voor joodse cliënten omdat zij contact met de Duitse bezettingsautoriteiten niet schuwde. Hoeveel afkeer mannen als J.B.A. Rauter, F.H. aus der Füntten, F. Fischer en anderen haar ook inboezemden, ze stapte, als het moest, direct op hen af. Daarbij ging het erom, "nooit enige angst te laten blijken; steeds zeer zelfbewust en zelfverzekerd het eigen standpunt als het enig juiste te propageren", zo schrijft ze na de oorlog.⁴⁹ Hoe krachtig ze ook optrad, na een

jaar werd haar duidelijk dat het dossier Meijers te ingewikkeld was voor één persoon. Hoewel zij het leeuwendeel van het werk bleef doen, vroeg Meijers op haar verzoek twee andere vertrouwelingen, Idenburg en Van Eysinga, om haar bij te staan.⁵⁰ Idenburg fungeerde als contact voor de universitaire wereld en verzetskringen; Van Eysinga als algemene steun en toeverlaat. Beide mannen combineerden principieel en openlijk verzet schijnbaar onbekommerd met manoeuvres achter de schermen.⁵¹ Zo was Van Eysinga één van de zeer weinigen die de Ariërverklaring niet ondertekenden.⁵² Daarnaast verdedigde hij, als het moest met zijn eigen lichaam, de extraterritoriale status van zijn werkplek, het Vredespaleis, en van zijn huis aan de Rijnsburgerweg in Leiden. Hij deed qua engagement en temperament niet onder voor Van Taalingen, met wie hij naast het ‘geval Meijers’ in meer dan 150 soortgelijke dossiers samenwerkte.⁵³

Van Taalingen’s aantreden als Meijers’ advocaat betekent dat hij het onontkoombare feit erkende dat hij als jood niet langer zelf zijn belangen kon behartigen. Dat maakt hem op het eerste gezicht tot de afhankelijke, passieve partij. Uit onderzoek van onder meer Aafke Komter weten we hoe belangrijk in de cultuur van het schenken het principe van wederkerigheid is. Het schenken van objecten, maar ook van medelijden en solidariteit, kan ongemakkelijk en zelfs vernederend zijn voor de ontvanger als die niet iets gelijkwaardigs kan terugdoen.⁵⁴ Zo schrijft de ondergedoken Hanny Michaelis in haar dagboek dat ze zich “schuldig en beschaamd” voelt na de aansporing van Radio Oranje aan joden om “de tol der dankbaarheid op alle mogelijke manieren terug te betalen”.⁵⁵ Is het misschien mede het potentieel vernederende aspect van Meijers positie als vervolgde die zijn opname in de universitaire herinneringscultuur heeft bemoeilijkt? Hoe te spreken over dit ongemakkelijke aspect van de vervolgingsgeschiedenis van joden?

In het sinds de jaren 1980 zo dominante slachtofferperspectief nemen joden bijna als vanzelfsprekend een passieve positie in. Evelien Gans heeft hier terecht al vroeg de nodige vraagtekens bij geplaatst.⁵⁶ Zo toont nieuw onderzoek hoe omvangrijk en vanzelfsprekend het aandeel van joden is geweest in allerlei vormen van verzet.⁵⁷ Dit inzicht verandert het gangbare beeld waarbij verzetsmensen hulpeloze joden redden omdat zij dat zelf niet konden. Ook ons beeld van onderduikers is te eenzijdig: Hans Keilson

bijvoorbeeld bleef ook na zijn onderduik verzetsactiviteiten verrichten. Hij heeft in verschillende publicaties de subtiele machtsverschillen tussen helpers en geholpenen gethematiseerd. Zo legt hij de onuitgesproken gevoelens van superioriteit van de helpers bloot, en laat zien hoe hij zich daartegen teweestelde.

Hoe zit het met Meijers? Hij laat zijn helpers herhaaldelijk zijn dankbaarheid blijken, maar vertoont geen tekenen van ongemakkelijkheid. Als hij vanuit Barneveld op licht ironische toon schrijft dat hij een baantje als adjunct badmeester heeft en “heel gewichtig” rondloopt in een bruine overall, is het Idenburg die geschokt is over wat hij als een vernedering beschouwt.⁵⁸ In Westerbork noteert kampgenoot Gabriel Italie in zijn dagboek: “Het is een naar gezicht, den deftigen prof. Meijers op klompen te zien en het is vreemd hem te zien bridgen met personen als de kapper Hakker.”⁵⁹ Italie beschrijft ook hoe Meijers bij een onverwachte inspectie van hun barak voor “idiot” werd uitgemaakt.⁶⁰ Desondanks is Meijers’ toon in briefjes aan zijn helpers er over het algemeen één van laconieke, soms zelfs blijmoedige aanpassing aan zijn nieuwe situatie. Op enkele korte episodes van neerslachtigheid en woede na, houdt hij ‘levensmoed’, zolang hij naast zijn kampbaantjes maar tijd overhoudt voor zijn wetenschappelijke werk.

Dankzij de interventies van zijn helpers hoefde hij geen zware lichamelijke arbeid te verrichten, iets dat bij een strafgeval wel gebruikelijk was.⁶¹ Het administratieve werk dat hij te doen kreeg, bracht echter zijn eigen problemen met zich mee. Zo kon hij in Westerbork als juridisch adviseur mensen aan *Sperrren* helpen, bijvoorbeeld door hen een andere nationaliteit te bezorgen. Hoe bevredigend dit ook was, het betekende onvermijdelijk dat hij beslissingen moest nemen die het verschil tussen leven en dood konden betekenen. Zijn advies over de mogelijke juridische gevolgen van eventuele medewerking aan gedwongen sterilisatie van joodse vrouwen laat zien hoe hij dacht over het meewerken aan praktijken die volgens vooroorlogse maatstaven onrechtmatig waren: in Westerbork en vergelijkbare situaties handelde men onder druk van direct levensgevaar.⁶² Later in Theresienstadt kreeg hij ongetwijfeld opnieuw met morele dilemma’s te maken.⁶³ Wat dit met hem deed, is moeilijk te zeggen. Het eerder genoemde verhoor toont een realistische, praktische persoon die de Enquêtecommissie tevergeefs probeert duidelijk te maken wat

het concreet betekende om te overleven in een wereld waarin vroegere normen hun kracht hadden verloren.

Waren het misschien vooral anderen die last hadden van ongemakkelijkheid? Van Taalingen schrijft na een bezoek aan Westerbork dat het 'pijnlijk' was de familie Meijers daar te begroeten.⁶⁴ Lastig was ook om de standpunten en gevoelens van haar vroegere leermeester te respecteren. Zo lukte het haar aanvankelijk niet Meijers ervan te overtuigen dat ook hij doelwit was van de nietsontziende vernietigingspolitiek van de nazi's. Ook al was hij, mede door Duitse familieleden van Tony goed op de hoogte van de situatie in Duitsland, hij meende toch lang dat het in Nederland bij economische maatregelen tegen de joden zou blijven. Om die reden wilde hij noch onderduiken, noch emigreren. Ook wilde hij geen andere nationaliteit aannemen, noch een poging wagen om zich met vervalste afstammingsgeschiedenissen te laten 'ariseren'. Als bewuste atheïst⁶⁵ stond een *fake* bekering tot het protestantisme hem ook tegen. Deze afwerende houding lijkt niet zozeer te zijn ingegeven door angst voor de risico's, als wel door een hartgrondige afkeer van het optrekken van een schijnidentiteit. Daarin verschilde hij niet wezenlijk van een niet-joodse collega als Ben Telders. Deze zei: "als ik onderduik, geef ik mijn houding prijs."⁶⁶

Enmaal gevangen, blijft Meijers zich oriënteren op zijn vroegere vriendenkring, ook al is de relatie noodgedwongen veranderd. Steeds doet hij via zijn helpers 'de groeten aan iedereen in Leiden'. In briefjes laat hij merken blij te zijn met de berichten over Ruben, een codeaanduiding voor Rudolph Cleveringa en Ben Telders. Omgekeerd probeerden Leidse 'vrinden', ex-studenten, collega's, én secretaresse mejuffrouw Blok, hem op alle mogelijke wijzen te helpen, bijvoorbeeld door zijn bibliotheek te redden, hem studiemateriaal te sturen en zijn manuscripten uit te tikken. Ook gaven ze hem adviezen, en die gingen wel eens in tegen die van Van Taalingen. Juist dan blijkt hoe precair de relatie tussen Meijers en zijn belangenbehartigers was. Ook al waakte Van Taalingen er zorgvuldig over dat hij zijn eigen beslissingen nam, zij was het vaak niet eens met de strekking en het tempo van zijn besluiten. Hij bleef het gevaar onderschatten. Zo wilde hij, toen hij eenmaal in Westerbork zat, het liefst daar blijven, ook al had hij aan den lijve ondervonden hoe groot het risico op transport naar Polen daar was.⁶⁷ Anderzijds wordt uit haar relaas ook duidelijk hoe moeilijk het voor Meijers was om op basis van brokstukken

van informatie zeer ingrijpende beslissingen te moeten nemen. Dat klemde zeker na zijn internering in Westerbork, toen contact steeds moeilijker werd en hij bloot kwam te staan aan de immense kracht van wat 'de gesproken krant' werd genoemd, oftewel de geruchtenstroom. Meijers' angst om een machteloze speelbal te worden van andermans acties en ideeën speelde vooral op als bleek dat er, zonder dat hij daar weet van had, voor hem geïntervenieerd was. Het ging om interventies die ook buiten Van Taalingen om werden gepleegd, iets dat haar zowel razend maakte, als zeer bezorgd. Door hun goedbedoelde acties en frequente bezoeken vestigden zijn vrienden de aandacht van de bezetter onbedoeld nog meer op Meijers, waardoor de Duitse afkeer van hem op alle niveaus werd vergroot.

Levensgevaar

Hoe veel risico's die afkeer inhield, was in de zomer van 1942 al duidelijk geworden. Toen werd Meijers samen met andere hoogleraren bij wijze van represaille opgepakt als gijzelaar. Zijn koffertje stond klaar, want Claartje en Nora hadden hun ouders inmiddels overtuigd van de noodzaak onder te duiken. Over enkele dagen zouden zij gevierden vertrekken naar een onderduikadres op het platteland. Pas uren later werd dankzij zijn Jodenster ontdekt dat Meijers jood was. Hij werd daarom niet naar gijzelaarskamp Sint Michielsgestel gestuurd, maar naar Westerbork, als strafgeval. Omdat Claartje en Tony niet wisten dat joden met hun familie werden gedeporteerd waren ze na het oppakken van Meijers niet onmiddellijk ondergedoken. Zo werden ook zij gepakt. Nora kon wel onderduiken en verbleef tot de bevrijding op verschillende onderduikadressen. In de trein, op weg naar Westerbork, vingen Claartje en haar ouders op een station in Drenthe een laatste glimp op van de wereld die reeds achter hen lag. Hangend uit het raampje zagen ze bij de fietsenstalling plotseling de jongeman die in Leiden 's avonds hun hond uitliet. Net voordat de trein zich weer in beweging zette, slaagde Meijers erin hem een boodschap mee te geven én het hondenfluitje.⁶⁸

Eenmaal in Westerbork bleek dat Meijers status als strafgeval de sluis openzette voor herhaalde bevelen vanuit Den Haag om hem en zijn gezin *nach Osten* te transporteren. Dergelijke door de beruchte Fischer uitgevaardigde bevelen overruleden de tijdelijke bescherming die Meijers dankzij Van Taalingen's interventies genoot. Nadat hij met moeite had besloten emigratie

te beproeven, had zij de formele wegen bewandeld voor een duur betaalde emigratie naar Zwitserland. Ook al zou die emigratie uiteindelijk mislukken,⁶⁹ Van Taalingen kreeg zo wel voor elkaar dat de familie Meijers niet *nach Osten* gedeporteerd zou worden zolang die emigratieprocedure liep. Fischer was er echter dusdanig op gebeten de opruier Meijers te elimineren, dat hij de kampcommandant in Westerbork verschillende malen opdracht gaf de familie Meijers op de transportlijst voor Auschwitz te plaatsen. Dankzij onder hoogspanning gepleegde interventies van Van Taalingen en haar kompanen, werd dit steeds op het laatste nippertje voorkomen. Eens stond de familie Meijers al bepaakt en bezakt op het perron klaar, toen ze van de lijst werden gehaald. Fischer ging zelfs zover om Van Taalingen enige dagen in het Oranjehotel te laten opsluiten om te voorkomen dat zij kon optreden. Ook toen slaagde zij er echter in hem zodanig te bewerken dat hij haar onder 'erewoord' beloofde dat Meijers niet werd gedeporteerd zolang zij in de cel zat.

Deze voor de familie Meijers en hun helpers zenuwslopende episodes⁷⁰ sterkten Van Taalingen in haar opvatting dat in het bezettingsapparaat, zeker als het om Meijers ging, sprake was van tegen elkaar in werkende krachten. Zijn overplaatsing uit Westerbork naar prominentenkamp Barneveld waar hij onder bescherming van het Rijkscommissariaat stond, stelde haar niet gerust. Zij kende de tegenstelling tussen Seyss-Inquart en politiechef Rauter en keek er dan ook niet van op toen kamp Barneveld in september 1943 plotseling werd opgeheven en de familie Meijers voor de tweede keer in Westerbork terecht kwam. Dit keer in een barak en niet, zoals de eerste keer, in een aparte kamer in een piepklein huisje.⁷¹ Weliswaar onder verzekering van de continuering van hun speciale bescherming, maar toch in Van Taalingen's ogen een stapje dichterbij afvoering naar Polen.

Dat besef, plus het inzicht dat uiteindelijk in Berlijn de beslissingen werden genomen over de jodenvervolgning, dreven haar naar Berlijn. Daar was het geval Meijers al in november 1942 door A. Eichmann en zijn naaste medewerkers besproken. Cynisch werd toen vastgesteld dat men Meijers nooit zou laten emigreren, omdat het bedrag van 150.000 Zwitserse franken dat door de vrienden van Meijers bijeen was gebracht voor zijn emigratie, niet zou opwegen tegen de schade die een voormalige hoogleraar met zijn reputatie in het

buitenland zou kunnen aanrichten. Hij zou hoogstens voorlopig in reserve worden gehouden als onderpand voor uitruil met Duitsers.⁷²

Van Taalingen kreeg in de zomer van 1943 via een 'goede' medewerker van Eichmann toegang tot diens directe plaatsvervanger, R. Günther. Na dit beklemmende Berlijnse intermezzo kreeg ze een op schrift gestelde verklaring waarin de medewerker zich garant stelde voor de door Eichmann toegezegde bescherming van Meijers en zijn gezin, ook als sprake zou zijn van een gedwongen vertrek uit Nederland.⁷³ En inderdaad, toen de familie Meijers in september 1944 naar Theresienstadt werd gedeporteerd en daar op het station arriveerde, werd er al op het perron naar de geleerde Meijers geïnformeerd. Hij kreeg onmiddellijk bescherming als 'prominent' en werd in december 1944 aangewezen als lid van de zogenaamde *Aeltestenrat*.⁷⁴ In Nederland had hij in 1941 hevig gebotst met zijn oudere broer omdat deze bij de Haagse Joodse Raad was gaan werken; nu maakte hij zelf gedwongen deel uit van een orgaan dat onder het valse mom van zelfbestuur de orders van het Duitse regime moest uitvoeren. Hij probeerde zich staande te houden door zich waar mogelijk aan de vergaderingen te onttrekken en afleiding te zoeken in zijn wetenschappelijke werk.⁷⁵ Afgezien van de morele dilemma's was het ook lastig om de zeer heterogene groep Nederlanders in Theresienstadt te vertegenwoordigen.⁷⁶ Zij vormden een minderheid in het kamp en hadden een slechte naam bij de andere gevangenen, onder meer omdat zij niet te disciplineren zouden zijn.⁷⁷ Meijers' interventies worden vooral zichtbaar nadat de aankomst van gevangenen uit andere kampen een uitbraak van vlektyfus veroorzaakte en alles op alles moest worden gezet om massale sterfte te voorkomen.⁷⁸ Ook na de bevrijding ontplooidde hij grote daadkracht om de uiterst moeizaam verlopende repatriëring van de Nederlanders vlot te trekken. Op 11 mei vertrok Claartje met drie andere 'moedige jongelui' op goed geluk, dwars door het chaotische Duitsland, om in Nederland hulp te organiseren.⁷⁹ Nadat ze onderweg overal geholpen waren, kregen ze bij de Nederlandse grens te horen dat het land vol was. Na veel moeite lukte het toch naar Leiden terug te keren. Haar ouders arriveerden op 25 juni met het laatste transport uit Theresienstadt, een ziekentransport: de dag na Claartjes vertrek had Tony een zware infectie gekregen, die haar bijna fataal was geworden. Iets minder dan drie jaar waren verlopen sinds dat memorabele moment op het station in Drenthe. Ook de hond had de oorlog in onderduik overleefd.⁸⁰

Vernieuwing Herinneringscultuur

Tijdens de eerste Diesviering na de bevrijding, in februari 1946, zei Meijers in een persoonlijk dankwoord dat de studentenstaking van 1940 het hem gemakkelijker had gemaakt “om de ondervonden moeilijkheden onder de Duitse bezetting te dragen.”⁸¹ Over de negatieve gevolgen die deze staking voor hem *ook* hadden gehad, sprak hij niet. Zijn achterkleindochter, mensenrechtenadvocate Channa Samkalden, heeft in een interview gezegd dat er in de familie geen taboe lag op het spreken over ‘Duitsland’ en ‘Indië’, maar dat alles “heel anekdotisch” bleef.⁸² In die anekdotische herinneringen heb je het niet “over je verdriet, of je pijn,” zo zegt zij. Ze vraagt zich af of dat überhaupt wel kan, en of je “dat moet willen”.⁸³

De recente stroom ‘min of meer joodse’ familiegeschiedenissen, zoals geschreven door Jaap Cohen, Marja Vuijsje en anderen, laat zien hoe historisch onderzoek ervoor kan zorgen dat anekdotische familieherinneringen ingebed worden in een gelaagd verhaal dat óók de donkere kant van de geschiedenis bevat.⁸⁴ Immers, zoals Aleida Assmann stelt, familieleden gaan er zelden zelf toe over hun familiegeschiedenis publiekelijk te verbinden met een bredere historische context. Om die reden stopt de intern circulerende stroom van herinneringen doorgaans na drie, maximaal vijf generaties.⁸⁵ Als de familie Meijers de stap naar het publieke domein zou zetten, alleen, of met hulp van anderen, zou dat extra interessant zijn omdat hun familie zowel ervaringen met de Japanse als de Duitse bezetting kent. Ervaringen die elkaar tijdens de oorlog niet of nauwelijks raakten, maar daarna weer bij elkaar kwamen.⁸⁶ Welke plaats kregen ‘joods’ en ‘indisch’ in hun familiegeschiedenis? Terwijl in het naoorlogse overheidsbeleid geen onderscheid werd gemaakt tussen joden en niet-joden, liet Meijers zien dat hij inmiddels vond dat joods-zijn er in sommige omstandigheden wel degelijk toe deed. Zo gaf hij juridische adviezen inzake de materiële ontrecting van de joden en in de heikele kwestie van de joodse pleegkinderen. Ook schuwde hij een juridisch advies inzake de toen al opspelende *Backpay*-kwestie niet.⁸⁷

Wat er ook gebeurt, ik hoop dat kennis over de geschiedenis van Meijers en zijn familie kan bijdragen aan een vernieuwing van de Leidse herinneringscultuur. In herinneringsculturen gaat het echter niet alleen om het verleden, maar ook om de toekomst van een gemeenschap, in dit geval de

universiteit. Wat zegt nieuwe kennis over Meijers de Leidse universiteit van vandaag? Wat symboliseert zijn vervolgingsgeschiedenis: Vrijheid? Zegevieren van het recht? Van de medemenselijkheid? Morele ontregeling? Pijn en schuld?

Dat zijn geen eenvoudig te beantwoorden vragen. Eén ding is voor mij zeker: een simpele toevoeging van het verhaal over Meijers aan dat over Cleveringa is niet bevredigend. Dan komt een geschiedenis vol duister geploeter, geknoei met regels en strijd om het naakte bestaan tegenover een loepzuivere geschiedenis te staan waarin Cleveringa degene is die met gevaar voor eigen leven de normen van het vooroorlogse recht hooghoudt.

Die tegenstelling is niet houdbaar. Beiden hebben geworsteld met de vraag welk gedrag voor hen als gevangenen van een duivels regime al dan niet door de beugel kon. Een principiële opstelling of vasthouden aan vooroorlogse rechtsbeginselen hielpen hen slechts in beperkte mate.⁸⁸ Wat was dan hun morele kompas? Meijers is kennelijk blijven geloven in de kracht van wat hij een “ingeschapen rechtsgevoel” noemde, een “intuïtieve kracht” die de gemeenschap ten goede kwam, onder wat voor omstandigheden ook.⁸⁹ Daarbij bleef hij pragmatisch en realistisch: met de dood voor ogen werd voorheen ontoelaatbaar gedrag zoals het stelen van voedsel moreel aanvaardbaar, evenals het fabriceren van valse paspoorten teneinde deportatie te voorkomen. Toch waren er grenzen: In Theresienstadt gaf hij niet toe aan de zware pressie van een groep Nederlanders om de joodse Duitsers die vóór de oorlog naar Nederland waren gevlucht, niet mee terug te nemen naar Nederland.⁹⁰

Ook Cleveringa erkende de grenzen van een principiële stellingname, al lijkt hij bij het zoeken naar een innerlijk kompas meer dan de atheïst Meijers te zijn beïnvloed door zijn geloof. Bijna aan het eind van zijn rede gekomen, zegt hij “Wij kunnen (...) thans niets anders doen dan ons buigen voor de overmacht.”⁹¹ Cleveringa laat met deze woorden zien te beseffen dat ook een protest als het zijne de daadwerkelijke vervolging niet kon stoppen, omdat de bezetter op dat moment oppermachtig was. Ik zie dat besef terug in de manier waarop hij zich in gevangenschap staande probeerde te houden. In zijn boeiende gedenkschriften roept hij een kafkaïaanse wereld op.⁹² Een wereld waarin voor hem onbegrijpelijke regels golden, regels die allesbepalend waren, maar toch niet bekend werden gemaakt en dikwijls ook onmogelijk uit te voeren. Zo

moest er een net rijtje knopen op zijn jas zitten, terwijl er noch knopen, noch naald en draad beschikbaar waren.⁹³ Cleveringa paste zich razendsnel aan, waarbij hij soms over morele grenzen ging. Hij was zich daarvan bewust en probeerde bij alles dat hem werd bevolen af te wegen welke vormen van sabotage verschil maakten, en welk verzet in het licht van de overmacht alleen maar verspilling van energie was. En welke daden zo immoreel waren dat hij er niet mee kon leven, welke compromissen hij kon sluiten.⁹⁴

Deze houding spreekt ook uit de hulp die hij Van Taalingen bood. Hij schreef voor haar een deel van een memorandum dat zij naar Berlijn stuurde. In dat memorandum werden de verdiensten van Meijers, ook voor Duitsland, breed uitgemeten, waarbij een zeer vleierende toon werd aangeslagen.⁹⁵ Cleveringa was dus een actieve schakel in het verborgen geploeter en gepaai dat tot de redding van Meijers moest leiden.

Haalt dit de principiële opstelling van Cleveringa naar beneden? In mijn ogen niet. Als we de geschiedenissen van Meijers en Cleveringa in relatie tot elkaar bekijken, zien we dat het hooghouden van principes oprekking en vervalsing van de regels niet uitsloot.⁹⁶ Principieel verzet, 'legaal verzet' en 'illegaal verzet' liepen in elkaar over.

Dit inzicht roept vragen op die relevant zijn voor onze eigen tijd: hoe het recht hoog te houden in 'zware tijden'?⁹⁷ Welk houvast biedt een beroepsethiek? Is het onder bepaalde omstandigheden mogelijk om moreel juiste beslissingen te nemen door te zondigen tegen een beroepsethiek of door een wettelijke regeling te overtreden? Wat zijn daarbij dan grenzen die wél in acht moeten worden genomen en hoever kan men gaan in het gebruiken van verderfelijke concepten zonder daarmee zelf besmet te worden?⁹⁸

De band tussen Meijers en Cleveringa inspireert, ook in persoonlijk opzicht: in mei 1940 hield Meijers zijn vrienden voor dat hij altijd hun vriend zou blijven, ook als ze op een dag niet meer langs zouden durven komen. Iedereen protesteerde: dat zou nooit gebeuren. Alleen Cleveringa reageerde anders. Hij zei niet te weten hoe het verder zou gaan, en wilde niet uitsluiten dat hij op een dag wellicht niet meer langs zou durven komen. Hij had tenslotte een vrouw en drie dochters.⁹⁹

De rest is geschiedenis.

Dankwoord¹⁰⁰

Aan het eind van deze rede wil ik graag mijn dank uitspreken aan de Raad van Decanen van de Universiteit Leiden die mij tot mijn vreugde heeft voorgedragen voor deze zo eervolle Cleveringaleerstoel, en aan het College van Bestuur van de universiteit voor de benoeming. Het is voor mij heel bijzonder om terug te keren naar de universiteit waar mijn loopbaan in 1979 begon. Ik was daar tien jaar docent vrouwengeschiedenis, een universitaire functie die toen nog uniek was in Nederland. Ik bewaar dierbare herinneringen aan mijn collega's van destijds bij de vakgroep Vaderlandse Geschiedenis, zoals Nicolette Mout en Jan de Jongste. Bij het voorbereiden van deze rede was de herinnering aan mijn eerste 'baas', Ivo Schöffner, op een speciale manier bemoedigend: hij was één van de bezorgers van Cleveringa's gedenkschriften.

Ik sprak eerder een oratie uit én een afscheidsrede, waarin ik mijn dank liet uitgaan naar hen die mij gesteund en geïnspireerd hebben in mijn leven en loopbaan. Die woorden gelden nog steeds, en ik ga ze dan ook niet herhalen. Ik voeg twee dingen toe:

Allereerst over Jaap Talsma, mijn echtgenoot. We zijn nu op de kop af 45 jaar samen, maar deden nooit eerder samen onderzoek, terwijl we toch beiden historici zijn. Ook al ben ik verantwoordelijk voor de inhoud van deze oratie, het onderzoek dat eraan voorafging deden we samen en dat was ongekend spannend en stimulerend. Lieve Jaap, ik kijk uit naar wat de toekomst brengt.

Tot slot: ik draag deze oratie op aan Leo en Ilse Landau, joodse Nederlanders die na de oorlog naar de VS emigreerden. Als *au pair* maakte ik in 1970 een tijdje deel uit van hun gezin. Daar kwam ik voor het eerst in aanraking met vervolgingsgeschiedenissen, verhalen die mij mede gevormd hebben als historica.

Ik heb gezegd.

Noten

¹ Van Eduard Meijers bestaat helaas geen biografie. Biografische informatie over hem is te vinden in: R.P. Cleveringa, 'Herdenking van Eduard Maurits Meijers (10 januari 1880-15 juni 1954)', *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam 1954-1955) 319-336; R. Feenstra, 'Meijers, Eduard Maurits (1880-1954)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* [verder aangehaald als: BWN], dl. 1 (Den Haag 1979), online toegankelijk via: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/meijers> (geraadpleegd 21-06-2017); S.J. Fockema Andreae, 'Eduard Maurits Meijers', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1954-1955) 72-74.

² Verhoor van Prof. mr. Eduard Maurits Meijers in de zitting van woensdag 4 juli 1951: *Parlementaire enquête regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek*, 20 dln. ('s-Gravenhage: SDU 1949-1973) [verder aangehaald als: PERb 1940-1945]; aldaar: deel 6C: *De vertegenwoordiging van Nederland in het buitenland; Het beleid ten aanzien van Nederlanders die tengevolge van de oorlog hulp van node hadden (punten L.M. van het Enquêtebesluit): Verhoren*, 1011-1016.

³ Volgens L. de Jong stuurden in het algemeen noch het Rode Kruis, noch particulieren pakketten naar Nederlanders in het buitenland. Alleen Truus Wijsmuller van de door Jacoba van Tongeren geleide Groep 2000 stuurde tot de spoorwegstaking in september 1944 pakketten naar Theresienstadt. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. ('s-Gravenhage: SDU 1969-1994) dl. 8, 734, 876 e.v. Voor de laatste stand van zaken m.b.t. dit onderwerp: Regina Grüter, *Kwesties van leven en dood. De rol van het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog*. (Amsterdam: Balans 2017).

⁴ De term 'algehele afmaking' is afkomstig van Presser, die dus dezelfde terminologie gebruikt als Meijers: J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 2 dln. ('s-Gravenhage: SDU 1965) dl. 2, 498. Over 'modelkamp' Theresienstadt bestaat een zeer uitgebreide literatuur. Ik volsta hier met een verwijzing naar het werk van Adler (die zelf tot oktober 1944 in het kamp zat) dat nog steeds het standaardwerk is: H.G. Adler, *Theresienstadt 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie* (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1955); van dit werk verschenen verschillende herziene drukken. De Jong [*Koninkrijk*, dl. 8, 733] zegt dat van de circa 5000 Nederlanders die in Theresienstadt terechtkwamen, circa 3000 naar Auschwitz zijn gedeporteerd. 175 Nederlanders stierven in Theresienstadt zelf.

⁵ R.P. Cleveringa, *Gedenkschriften van prof. mr. R.P. Cleveringa betreffende zijn gevangenschap in 1940-1941 en 1944*, uitgegeven door L.E. van Holk en I. Schöffer (Leiden: Brill/UP Leiden 1983). De tekst van Cleveringa's rede op 26 november 1940 is te vinden in: Kees Schuyt en Ineke Sluiter (ed.), *Cleveringa's koffer. Recht, vrijheid en verantwoordelijkheid. Een selectie uit de 26-novemberredes aan de Universiteit Leiden, 1940-2010* (Leiden: Leiden UP 2010) 7-13; L.M.I.L. van Taalingen-Dols, *De Strijd om een mensenleven, 1940-1945* (Goes: Oosterbaan & Le Cointre 1960) 4-10. Zie voor een interessante visie op deze rede de inleiding van Peter Ganz bij: Rudolph Pabus Cleveringa, 'Ein Bollwerk der Freiheit. Ansprache an der Universität Leiden, November 1940', übersetzt und eingeleitet von Peter Ganz, *Mercur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, Heft 7, 42 (1988) 552-569; aldaar 552-553. Er is helaas nog geen biografie van Cleveringa; Kees Schuyt werkt daar momenteel aan.

⁶ Rosalyn Higgins, 'Ethics and International Law', in: Schuyt en Sluiter (ed.), *Cleveringa's koffer*, 296-308, aldaar: 297.

⁷ Zie bijvoorbeeld: <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2015/04/meer-onderzoek-nodig-naar-slachtoffers-wo-ii-universiteit-leiden>; <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2017/04/student-in-oorlogstijd> (geraadpleegd 30-10-2017).

⁸ VERBORGEN VERLEDEN: JOB COHEN. Tv-programma NTR (uitgezonden op 16 september 2017), beschikbaar op: https://www.npo.nl/verborgen-verleden/16-09-2017/VPWON_1263897 (geraadpleegd op 30-10-2017).

⁹ Zie voor een analyse van de moeizame ontwikkeling van een officieel erkende herdenkingscultuur rond de Japanse bezetting van Nederlands-Indië: Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 2011) 512-537. Zie voor de herinneringen: Pamela Pattynama, *Bitterzoet Indië. Herinnering en nostalgie in literatuur, foto's en films* (Amsterdam: Prometheus / Bert Bakker 2014).

¹⁰ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen: Historische Uitgeverij 1995); Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995; Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies 7* (Den Haag: SDU 1997).

¹¹ Vergelijk: Aleida Assmann, *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*, translated by Sarah Clift (New York: Fordham UP 2016) 215; Assmann stelt daar onder meer: "The future of memory will

depend on its ability to renew itself. (...) remembering (...) needs to be supported through repeated occasions and repeatable gestures.”

¹² H. Cohen-Koster, ‘De rede van Cleveringa van 26 november 1940’, bijlage bij: Job Cohen, ‘Vreemden’ [Cleveringa-oratie 2002], in: Schuyt en Sluiter (ed.), *Cleveringa’s koffer*, 218-240; aldaar 239.

¹³ Ineke Sluiter, ‘Nawoord: Praesidium libertatis’, in: Schuyt en Sluiter (ed.), *Cleveringa’s koffer*, 309-314.

¹⁴ De voorbereidingstijd voor deze oratie was te kort voor een uitputtend onderzoek.

¹⁵ Marjan Schwegman, ‘Amazons for Garibaldi: women warriors and the making of the hero of two worlds’, *Modern Italy* 15,4 (2010) 417-432; Marjan Schwegman, ‘Waar zijn de Nederlandse verzetshelden.’ Eerste Van-der-Lubbe-lezing (Utrecht, Debatcentrum Tumult, 28 februari 2008). De volledige tekst van de lezing is gepubliceerd op de NIOD-website. Een verkorte versie van de lezing verscheen op 29 februari 2008 in *Trouw*, *Het Parool* en enkele GPD-bladen.

¹⁶ Vrij naar: Doris Sommer, *Foundational Fictions. The National Romances of Latin America* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press 1991). Zie ook, voor een breder perspectief op dit thema: Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised edition; London and New York: Verso 2006). De marginale plaats van iemand als Meijers is ook zichtbaar in de gebrandschilderde ramen van het Groot Auditorium: de figuren van slachtoffers zijn schimmig.

¹⁷ Twee uitspraken van Meijers’ jongste dochter Clara ondersteunen dit: “We wisten amper dat we joods waren” en: “vader was bewust atheïst”, in: University of Southern California Shoah Foundation (USCSF), The Visual History Archive, Interview Code 21732: Interview Clara Meijers (Brussels; October 30, 1996; 03:55:57 hrs.) [verder aangehaald als: USCSF-VHA: interview Clara Meijers].

¹⁸ Voor de stemming in de senaat en Cleveringa’s motieven voor het houden van de rede: Cleveringa, *Gedenkschriften*, 4, 15-16.

¹⁹ P.J. Idenburg, *Aantekeningen van mr. P.J. Idenburg betreffende het Leids universitair verzet*, niet voor publicatie bestemde gestencilde uitgave in eigen beheer (Z.pl., z.j. [circa 1975]) 6.

²⁰ USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

²¹ De Jong, *Koninkrijk*, dl. 4, 739.

²² Meijers had als bijnaam ‘de Hoogste Raad’, wegens zijn superieure juridische conclusies, die de Hoge Raad dikwijls volgde: Corjo Jansen m.m.v. Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (Amsterdam: Boom 2011) 12. Begin 1942 zetten de Duitsers B.M. Taverne, vicepresident van de Hoge Raad en hoofdredacteur van het *Nederlands Juristenblad* (NJB) onder druk: het NJB hoefde geen staatsuitgave te worden als de medewerking van Meijers als annotator zou stoppen. Taverne boog het hoofd. De laatste noot van Meijers verscheen onder een uitspraak van de Hoge Raad van 21 maart 1941. Als reactie besloot ook Paul Scholten als annotator te stoppen. Willem Pompe sloot zich daarbij aan. Taverne begreep het besluit van Scholten, omdat deze altijd nauw met Meijers had samengewerkt, maar het besluit van Pompe niet. Taverne: “Wij maken toch geen noten voor de Duitschers”. Pompe hoopte echter dat Taverne één lijn met hem zou trekken, iets dat Taverne, ook al zag hij de zaak persoonlijk anders, uiteindelijk deed, ook omdat de uitgever het liefst een voorlopige staking van de annotaties zag. *Ibidem*, 198.

²³ Nicolette Mout, *“Met lust en volharding”. Honderdzeventig jaar Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1841-2011* (Leiden: Leiden UP 2016) 47-55.

²⁴ De literatuur over de Jodenvervolging is zeer omvangrijk. Ik volsta hier met een verwijzing naar Presser, *Ondergang*. Zie voor een recent compact, afgewogen overzicht: P. Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’, in: J.C.H. Blom e.a. (ed.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 2017) 360-406. Over de jodenvervolging in Leiden: Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden, 1933-1945* (Leiden: Stedelijk Museum De Lakenhal 2003).

²⁵ W.H. Nagel, ‘Twee vragen’ [26-novemberrede 1963], in: Schuyt en Sluiter (ed.), *Cleveringa’s koffer*, 64-77; aldaar 75-76.

²⁶ Zie voor een scherpzinnige, nog altijd relevante analyse: Evelien Gans, *Gosje nijd & joods narcisme. Over de verhouding van tussen joden en niet-joden in Nederland* (Amsterdam: Arena 1994).

²⁷ Mirjam van Hengel, *Hoe mooi alles. Leo en Tineke Vroman. Een liefde in oorlogstijd* (Amsterdam en Antwerpen: Em. Querido 2014) 146.

²⁸ Van Hengel, *Hoe mooi alles*, 270.

²⁹ J.C.H. Blom, ‘De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief’, in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (De Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair 1989) 134-150; aldaar 136. Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945* (Amsterdam: Boom 2011).

³⁰ Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (herziene en uitgebreide editie: Den Haag: SDU 1998 [1ste dr.: 1990]).

³¹ De informatie in deze alinea is afkomstig uit zeer diverse bronnen, waaronder lemmata in biografische verzamelwerken, familieberichten en interviews in kranten en enkele archivalische bronnen. Om een indruk te geven van die diversiteit noem ik hierna een aantal van die bronnen. ‘Gezin van Eduard Maurits Meijers’ PDF gecreëerd met HuMo-gen (PHP) op basis van gegevens van het Centraal Bureau voor Genealogie te ‘s-Gravenhage. Over de krijgsgevangenschap van schoonzoon J.Th. Vermeulen: Nationaal Archief [NA], Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, stamboekgegevens KNIL-militairen met Japanse interneringskaarten 1942-1946 [archieff 2.10.50.03] inv.nr. 455. Over de bevordering tot arts van Mej. N. Meijers: *Haagsche Courant* (18-02-1938). O.J. Samkalden-Meijers, ‘Hollands Dagboek’, *NRC Handelsblad* (12-03-1977). Klaas Graftdijk, ‘Prof. dr. Ivo Samkalden’, *Het Vrije Volk* (05-03-1959). H. de Liagre Böhl, ‘Samkalden, Ivo (1912-1995)’, *BWN*, dl. 6. Over het doctoraal examen rechten van Clara C. Meijers, afgelegd in Leiden in september 1941: *Algemeen Handelsblad* (22-09-1941). ‘Consumenten in West-Europa, verenig u!’, artikel gebaseerd op schriftelijke informatie van de woordvoester van de Europese commissie, Mej. Clara C. Meijers: *Nieuwsblad van het Noorden* (29-03-1967). Interview met Clara C. Meijers, woordvoester van de EEG: *Algemeen Handelsblad* (14-07-1967). USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

³² *PERb 1940-1945*, dl. 6C, 1011-1012.

³³ Voor Barneveld: Presser, *Ondergang*, dl. 1, 439-447; Boris De Munnick, *Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de Joodse ‘Barneveld-groep’ 1942-1945*, Schaffelaarreeks No. 24 (Barneveld: BDU 1991). De ‘Barnevelders’ werden toen zij eenmaal in Westerbork terecht waren gekomen vijandig bejegend, vanwege hun status van ‘prominenten’. Hier past een opmerking over het door veel historici aangenomen verband tussen sociaaleconomische positie en overlevingskansen. Croes betoogt dat statistisch onderzoek naar dit verband geen eenduidige conclusies toelaat: Marnix Croes, ‘Holocaust Survival Differentials in the Netherlands, 1942 – 1945: The Role of Wealth and Nationality’, *Journal of Interdisciplinary History*, XLV: 1 (Summer, 2014) 1-24; aldaar 24. Ik laat deze kwestie hier verder buiten beschouwing.

³⁴ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam: Mets&Schilt 2008). Jaap Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d’Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Amsterdam en Antwerpen: Em. Querido 2015). Petra van den Boomgaard werkt aan een proefschrift over *legal evasion*.

³⁵ Zie bijvoorbeeld de ijzingwekkende geschiedenis van de joodse artsen: Hannah van den Ende, *‘Vergeet niet dat je arts bent’*. *Joodse artsen in Nederlanden 1940-1945*, Dissertatie Universiteit Maastricht (Amsterdam: Boom 2015).

³⁶ In een proces voor een der Tribunalen in het kader van de bijzondere rechtspleging werd de voormalige Leidse gemeentesecretaris er onder meer van beschuldigd “prof. Meijers de ziel van het verzet genoemd [te hebben]”: ‘Oud-gemeentesecretaris mr.dr. C.E. van Strijen voor het Tribunaal’, *Leidsch Dagblad* (10-12-1946). Zie verder voor deze schaduwzijde van het verzet in Leiden: Idenburg, *Aantekeningen*, 32. Zie ook: USCSF-VHA: interview Clara Meijers; zij zegt dat de Duitsers van meet af aan “de pik hadden” op haar vader omdat ze dachten dat hij het studentenverzet georganiseerd had. In 2018 verschijnt een nieuwe studie over het studentenverzet: Jeroen Kemperman, *Oorlog in de collegebanken. Studenten in verzet 1940-1945*.

³⁷ Over deze ‘goede advocaten’: Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2010).

³⁸ Zie bijvoorbeeld haar tot het Spanje van de Middeleeuwen teruggaande betoog waarin ze probeerde aan te tonen dat alle Portugese Joden van Oostgotische oorsprong waren: De Jong, *Koninkrijk*, dl. 6, 55. Zie voor algemene informatie over de Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland: Meihuizen, *Smalle marges*, 85-93; over de hulp van advocaten bij ariseringszaken: *Ibidem*, 112-119; Cohen, *Onontkoombare afkomst*.

³⁹ Zie ‘Ter inleiding’ door Van Eysinga in: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, i.

⁴⁰ Zie voor deze beschuldigingen: Meihuizen, *Smalle marges*, 113-119. Voor andere negatieve informatie over Van Taalingen: Cohen, *Onontkoombare afkomst*, 354-356. Positief over Van Taalingen zijn behalve Van Eysinga: Idenburg, *Aantekeningen*, 30; De Jong, *Koninkrijk*, dl. 6, 278; von Frijtag, *Het geval Calmeyer*, 120-121, 130, 132, 146, 155, 159, 212, 215-217. Ook Claartje Meijers is uitgesproken positief over Van Taalingen [USCSF-VHA: interview Clara Meijers], evenals Meijers zelf (o.a. in een brief die in extenso is weergegeven en in opdrachten in boeken): Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 301-303. Deze controversie zou vragen kunnen oproepen over de betrouwbaarheid van haar verslag *Strijd om een mensenleven* als bron voor het relaas over Meijers dat in deze oratie centraal staat. Van Taalingen schreef haar in 1960 gepubliceerde verslag op “herhaald verzoek” van Van Eysinga. Zij deed dit niet eerder, zo verklaart zij in haar ‘Woord vooraf’ [*Strijd*, vi-vii], “omdat het voor mij geen genoeg was, mij de moeilijkste tijd van mijn leven nog eens in details voor de geest te halen.” Zij baseerde zich op haar tijdens de oorlog gemaakte, uitvoerige aantekeningen, zoals zij die maakte bij al haar dossiers met

het oog op na de oorlog af te leggen verantwoording. Tijdens de oorlog verborg zij deze aantekeningen, deels door ze in de grond te begraven. Haar verslag is zeer uitgebreid en informatief. Niemand, ook niet degenen die haar na de oorlog wegens haar optreden tijdens de bezetting hebben gekritiseerd, trekt de betrouwbaarheid van haar verslag in twijfel. Belangrijk voor mij is dat de zeer kritische onderzoekers die de zaak Weinreb onderzochten haar verslag betrouwbaar achtten: D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien*, 2 dln. ('s-Gravenhage: SDU 1976) dl. 1, 335-337.

⁴¹ "Blaustrumpf": von Frijtag, *Het geval Calmeyer*, 155.

⁴² De in 1896 in Sittard geboren Van Taalingen heeft helaas zeer weinig sporen achtergelaten in de bronnen. Meihuizen schrijft dat het tot de 'levenskunst' van advocaten behoorde om zo min mogelijk sporen achter te laten [*Smalle marges*, 11]. Ik heb zelfs geen foto van haar kunnen vinden. Uit een lange reeks korte berichten in Haarlemse kranten blijkt dat zij vóór de Tweede Wereldoorlog vaak optrad als curator in kleine faillissementen. In de oorlog ging zij zich voor het eerst bezighouden met zaken op het gebied van het strafrecht [Van Taalingen-Dols, *Strijd*, iii].

⁴³ Het ging om Blossom van Taalingen. Uit krantenberichten over haar examens blijkt dat zij tijdens de bezetting het Gemeentelijk Gymnasium in Haarlem bezocht, waar zij begin juni 1944 haar diploma gymnasium alfa behaalde: *Haarlemsche Courant* (06-06-1944). Zie ook het boek van Van Taalingen, waarin ze zegt dat ze er één keer over heeft gedacht te stoppen met haar werk wegens haar dochter. Toen zij enkele dagen gevangen zat in het Oranjehotel had een kennis haar dochter buiten zien lopen, terwijl de tranen haar over de wangen liepen. Dit had Van Taalingen zo getroffen dat ze begon te twijfelen of haar werk dit wel waard was: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 118.

⁴⁴ Voor Herman van Taalingen: W.D. Voorthuysen, 'Taalingen, Hermanus Rutger van (1894-1975)', *BWN*, dl. 3. Dat we hier te maken hebben met een onconventioneel paar blijkt bijvoorbeeld uit de penning die beeldhouwer Mari Andriessen in hun opdracht ontwierp ter gelegenheid van hun vijfentwintigjarig huwelijk in 1947. Zie voor de steun van Van Taalingen aan zijn vrouw zijn reactie toen hem door Fischer werd gevraagd of hij zijn vrouw 'terug wilde hebben'. Zijn vrouw zat in het Oranjehotel gevangen en wilde in ruil voor vrijlating niet beloven dat ze zich niet meer met 'joden zaken' zou bezighouden. Desgevraagd steunde Van Taalingen de opstelling van zijn vrouw, ook als dat betekende dat hij haar niet 'terugkreeg'. Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 117-118.

⁴⁵ Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 13. Claartje Meijers heeft op twee plaatsen verteld dat Van Taalingen-Dols zichzelf als raadvrouw van Eduard Meijers heeft aangeboden, toen zij Meijers opzocht om advies te vragen over een andere zaak: USCSF-VHA: interview Clara Meijers; interview met Clara Meijers door Remy Chavannes: Remy D. Chavannes, *E.M. Meijers and the Recodification of the Dutch Civil Code after World War II: Renewal's Only Victory?* Final thesis Honours School of Modern History, Oxford University (1997) 7. Van Eysinga legt het initiatief bij Meijers: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, i.

⁴⁶ Robert Samkalden, kleinzoon van Meijers, zegt in een interview dat de vier dochters Meijers in Leiden bekend stonden als 'de meisjes Meijers': *Historisch Nieuwsblad* (2002) afl. 5.

⁴⁷ Zie voor Clara Mimi Meijers: Janneke Martens, 'Meijers, Klara [sic] Mimi (1885-1964)' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/meijers>, (geraadpleegd 21-06-2017). Met Clara M. Meijers houdt de reeks van opvallende vrouwen in de familie Meijers niet op: Eduards schoonzuster Hedwig Meijers-Kehrer was in allerlei functies actief in de naoorlogse beweging van Wereldfederalisten (*Archief Hedwig Meyers-Kehrer*. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, archiefnummer 008872). Kleindochter Nora Samkalden voerde als prominent lid van de Joodse groep Sjaloom in 1967 actie tegen de Volkstelling en ging daarbij een directe confrontatie aan met haar vader Ivo Samkalden, toen burgemeester van Amsterdam: De Haan, *Na de ondergang*, 31.

⁴⁸ Zie wat Van Eysinga zegt over het reeds vóór de oorlog gevestigde oordeel van haar Haarlemse collega's: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 284-285. Zie ook: De Jong, *Koninkrijk*, dl. 6, 290.

⁴⁹ Van Taalingen-Dols, *Strijd*, vi.

⁵⁰ Zowel Idenburg [*Aantekeningen*, 30] als Van Eysinga [Van Taalingen-Dols, *Strijd*, i] verklaren dat Van Taalingen het hoofdaandeel had in de reddingsoperatie voor Meijers. Zie ook: De Jong, *Koninkrijk*, dl. 6, 290.

⁵¹ Idenburg nam in maart 1942 samen met andere hoogleraren ontslag uit protest tegen de Duitse ingrepen in de wetenschappelijke vrijheid: Idenburg, *Aantekeningen*, 23.

⁵² Van Eysinga stelde al op 15 oktober 1940 een notitie op voor de Nederlandse regering waarin werd aangetoond dat een hele reeks van maatregelen van de bezetter, inclusief de anti-joodse maatregelen, in strijd was met het Landoorlogreglement. De notitie werd door Van Eysinga opgesteld in samenwerking met de

hoogleraren F.M. van Asbeck, V.H. Rutgers, B.M. Telders en J.H.W. Verzijl [Meihuizen, *Smalle marges*, 163-164]. De notitie werd via de Amerikaanse consul te Amsterdam doorgegeven aan de Nederlandse regering in Londen. Van Eysinga legde na zijn weigering de Ariërverklaring te ondertekenen al zijn formele taken neer, maar bleef naar Het Vredespaleis, zijn werkplek, gaan met als reden dat er toch iemand moest letten op het administratieve personeel. Van deze kleurrijke figuur bestaat helaas geen biografie. Zie voor hem: Henriette L.T. de Beaufort, 'Willem Jan Mari van Eysinga (Noordwijkerhout, 31 januari 1878 – Leiden, 24 januari 1961)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1962) 78-88; C.G. Roelofsen, 'Eysinga, Jhr. Willem Jan Mari van (1878 – 1961)' in: *BWN* dl. 3; Tim Goudriaan, 'Van Eysinga en het Permanente Hof van Internationale Justitie onder Duitse bezetting', isgeschiedenis, (mei 2014), beschikbaar op: <http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/van-eysinga-en-het-permanente-hof-van-internationale-justitie-onder-duitse-bezetting/> (geraadpleegd op: 30-10-2017).

⁵³ Eén van die dossiers betrof de hoogleraar A. C. Josephus Jitta, van de TH te Delft. Voor hem probeerde Van Taalingen uit- en afstel van deportatie naar Polen te verkrijgen door met valse verklaringen aan te tonen dat hij als Portugese jood geen jood was in de zin van de Neurenberger wetten. Toen afvoering naar Polen desalniettemin dreigde, hebben Van Taalingen c.s. ervoor gezorgd dat de directeur van Rhijngest hem opnam als patiënt. Josephus Jitta overleefde op deze manier de bezetting. Zie hierover Idenburg, *Aantekeningen*, 40. Zie voor de zogenaamde Aktie Portugesia: Cohen, *Onontkoombare afkomst*.

⁵⁴ Aafke E. Komter (ed.), *The gift: an interdisciplinary perspective* (Amsterdam: Amsterdam UP 1996); Aafke Komter, *Solidariteit en het offer*, oratie Universiteit Utrecht (24 januari 2003).

⁵⁵ Hanny Michaelis, *De wereld waar ik buiten sta. Oorlogsdagboek 1942-1945*, bezorgd door Nop Maas (Amsterdam: Van Oorschot 2017) 514.

⁵⁶ Gans, *Gojse tijd*. Zie ook: Carolyn J. Dean, *Aversion and Erasure. The Fate of the Victim after the Holocaust* (Ithaca and London: Cornell UP 2010).

⁵⁷ Zie behalve Presser, *Ondergang*: Ben M. Braber, *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit, Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Balans 1990); Hans Keilson, *Komedie in mineur* (Amsterdam: Van Gennep 2010); Loes Gompes, *Fatsoenlijk land. Porgel en Porulan in het verzet* (Amsterdam: Rozenberg 2013); Hans Keilson, *Dagboek 1944* (Amsterdam: Van Gennep 2014); Toni Bouwmans, *Een schitterend vergeten leven. De eeuw van Frieda Belinfante* (Amsterdam: Balans 2015); Marjan Schwegman, 'Omkering als ontsnappingsstrategie. Het oorlogsdagboek van Hans Keilson', in: Remco Ensel (ed.), *Sjacheren met stereotypen. Essays over "de Jood" als sjabloon*, Menasseh ben Israel Instituut Studies XII (Amsterdam 2016) 35-40.

⁵⁸ Idenburg [*Aantekeningen*, 36] schrijft: "Welk een tegenstelling: de wetenschappelijke arbeid, die uit het verzoek om de vermelde literatuur, zelfs in deze omstandigheden, blijkt en de vernedering van zulk een groot persoonlijkheid door hem een functie, als in zijn brief vermeld, toe te bedelen!" Opvallend is het gebruik van een uitroepteken, ongewoon voor Idenburg.

⁵⁹ Gabriel Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag, 1940-1945*, bezorgd door Wally M. de Lang (2de dr.; z.pl.: Olympus 2011) 441.

⁶⁰ Italie, *Oorlogsdagboek*, 434.

⁶¹ Boris de Munnick schrijft in zijn boek over de Barneveldgroep, hoe moeilijk het juist voor deze groep van intellectuelen, kunstenaars en bestuurders was om huishoudelijk werk en andere vormen van fysieke arbeid te moeten verrichten. Hij signaleert echter ook een 'professor' die de tuin spitte terwijl hij colleges over arbeidsrecht gaf. Vermoedelijk ging het hier om de veertigjarige Salomon Mok, voorzitter van de Raad van Arbeid te Leiden, die kort voor de Duitse inval in mei 1940 benoemd was tot privatdocent Arbeidsrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht. De Munnick, *Uitverkoren*, 25; *BWN* dl. 1.

⁶² Zie hiervoor: Presser, *Ondergang*, dl. 1, 363. Het ging om gemengd gehuwde joodse vrouwen. De sterilisatie ging uiteindelijk niet door. Meijers werkte bij het 'emigratiebureau' van S.A.J. Wachtel, volgens Presser een rechtschapen man, die om onduidelijke redenen begin 1943 uit zijn functie werd verwijderd [*Ondergang*, dl. 2, 310]. Toen was Meijers al naar Barneveld vertrokken. Zie afscheidscadeau met de portretten van onder meer Wachtel en Neubürger getoond door de geïnterviewde: USCSF-VHA: interview Clara Meijers. Zij vertelt ook hoe haar vader nu eens mensen tot bijvoorbeeld Hongaar maakte, omdat dat het beste leek, om dan weer die nationaliteit in een andere te veranderen, omdat dat het beste leek. De willekeur maakte het zeer moeilijk om in dezen beslissingen te nemen.

⁶³ Zo stelt Adler in de tweede, herziene druk van zijn standaardwerk over Theresienstadt [Adler, *Theresienstadt* (2nd ed.; 1960) 286-287] dat Meijers (die toen nog geen lid was van de *Aeltestenrat*; David Cohen was op dat moment nog het Nederlandse lid van die raad) moest helpen om de transportlijsten op te stellen voor de grote transporten die in oktober 1944 naar Auschwitz vertrokken. Bij die transporten werden van de 29.000 in

Theresienstadt aanwezige gevangenen circa 18.500 personen naar Auschwitz afgevoerd [De Munnick, *Uitverkoren*, 64]. Ik acht het om de volgende redenen onwaarschijnlijk dat Meijers in september/oktober 1944 de door Adler aan hem toegeschreven rol vervuld heeft: (1) Adler is geen getuige geweest van de voorbereiding en uitvoering van deze transporten, omdat hij al in september 1944 uit Theresienstadt was gedeporteerd. (2) Meijers was bij aankomst in Theresienstadt begin september 1944 ziek en ondervoed [USCSF-VHA: interview Clara Meijers]. Hij was daardoor nauwelijks in staat te werken. (3) In zijn inleiding op de herinneringen van David Cohen schrijft Eric Somers dat Cohen in 1947 voor de Joodse Eerraad heeft verklaard dat hij, als vertegenwoordiger van de Nederlandse Joden in Theresienstadt, samen met Isaak Kisch en Eduard Spier (voormalige medewerkers van de Joodse Raad Amsterdam), personen van de transportlijsten had mogen schrappen; als Meijers daarbij geholpen had, zou Cohen dat zeker vermeld hebben: Eric Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941-1943)* (Zutphen: Walburg Pers 2010) 38.

⁶⁴ Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 140.

⁶⁵ USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

⁶⁶ De Jong, *Koninkrijk*, dl. 4, 726. Er zijn meer voorbeelden van onmiskenbaar bedreigde personen die een soortgelijke houding aannamen, bijvoorbeeld de joodse feministe Rosa Manus; 'Document 13' [typescript Hans van der Meulen; collectie IAV, Atria] in: Myriam Everard and Francisca de Haan (ed.), *Rosa Manus (1881-1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist* (Leiden: Brill 2016) 424-437; aldaar 427.

⁶⁷ Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 130-131, 161. Ook Idenburg vond dit onbegrijpelijk: "niets stond toen [in Westerbork; MS] zijn transport naar Auschwitz in de weg. Het zou wel een wonder zijn, wanneer wij nogmaals afvoering van de lijst van personen, die naar Polen moesten vertrekken, zouden kunnen verkrijgen." Idenburg, *Aantekeningen*, 34.

⁶⁸ USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

⁶⁹ De emigratie naar Zwitserland mislukte omdat de Zwitserse bank waarmee Van Taalingen contact had, gezien het standpunt van de Nederlandse regering, voor dit doel geen deviezen meer vrijgaf. Van Taalingen c.s. waren hiervan niet op de hoogte en kwamen er pas begin 1943 achter dat de regering in Londen deze positie innam. Toen hadden zij inmiddels bijna twee jaar met Duitse bezettingsautoriteiten ingewikkelde besprekingen gevoerd die tot doel hadden emigratie voor Meijers te verkrijgen. Idenburg schrijft hierover: "Het is een droevig voorbeeld van gebrek aan samenwerking van het bezette gebied met de Nederlandse Regering in Londen." Idenburg, *Aantekeningen*, 33. Zie voor een kritische beschrijving van de opstelling van de Nederlandse regering: Presser, *Ondergang*, dl. 2, 23-24.

⁷⁰ Na een bezoek aan de familie Meijers in Westerbork, meldde mevrouw Kollewijn (echtgenote van een naaste collega van Meijers) aan Van Taalingen dat mevrouw Meijers "nog zeer van streek [was]". Van Taalingen voegt daaraan toe: "Professor zelf was ook zeer ontdaan en liet mij door Mevrouw Kollewijn zeggen, dat dit zich nooit meer mocht herhalen. Het is afschuwelijk, maar wat kan ik [i.e.: Van Taalingen; MS] er tegen doen?" Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 108.

⁷¹ Het ging om barak nummer 85; voor een tekening van Leo Kok daarvan: Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga*, illustraties tussen de pagina's 288 en 289. Over het huisje: Van Taalingen, *Strijd*, 71. De onderlinge strijd in Westerbork om aan privileges zoals huisjes te komen was fel. De Barnevelders kregen daar te maken met haat en jaloezie van medekampbewoners: Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga*, 255. Philip Mechanicus, die tevergeefs had geprobeerd om in Barneveld te komen, noteerde na aankomst van de Barneveldgroep in Westerbork op 30 september 1943 in zijn dagboek: "De Barnevelders, de nobelen, die door hun aartsvijanden op een gouden schaalje waren gezet en die zich in de zoete droom wiegden dat hun niet zo gauw iets gebeuren kon, waren met een slag tot dezelfde paupers verlaagd als het profanum vulgus, dat geen bijzondere verdiensten kon doen gelden en rechtstreeks uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gestoten ... Wij benijden hen niet." Philip Mechanicus, *In depot. Dagboek uit Westerbork* (Amsterdam 1985) 175, geciteerd in: De Munnick, *Uitverkoren*, 51, 78. De Munnick beschrijft ook de paniek en chaos die de onverwachte ontruiming van Barneveld veroorzaakte. De OD van Westerbork speelde hierbij een zeer onaangename rol, hetgeen de aversie jegens deze joodse Duitsers vergrootte. *Ibidem*, 37.

⁷² Presser [*Ondergang*, dl. 2, 22] vermeldt dat vanuit Den Haag berichten van dezelfde strekking naar Berlijn waren gestuurd. Van Taalingen had al in oktober contact met de broer van de goede Duitser die op het *Reichssicherheitshauptamt* medewerker van Eichmann was. Het is dus niet uitgesloten dat het geval Meijers ook via die weg onder de aandacht van Eichmann is gekomen.

⁷³ Toen de familie Meijers eenmaal naar Theresienstadt was gedeporteerd kwam er een einde aan het tot dan toe regelmatige contact met zijn helpers. Idenburg schrijft [*Aantekeningen*, 36]: "Er was bevestiging ontvangen, dat het gezin Meijers stond onder de 'Schutz' van het Reichssicherheits-Hauptamt. Daarop diende te worden vertrouwd omdat op die wijze hun niets zou kunnen overkomen."

⁷⁴ Abschrift Mitteilungen der jüd. Selbstverwaltung, Nr. 55 (13 Dezember 1944); beschikbaar via: http://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/133786 (geraadpleegd 31-07-2017).

⁷⁵ USCSF-VHA: interview Clara Meijers. Zij zegt dat Meijers sterk gekant was tegen de manier waarop de Raad met behulp van een topzware bureaucratie probeerde om Theresienstadt te besturen alsof het een gewone stad was, compleet met een eigen munt etc. De Raad ging zelfs zover om een alternatief wetboek van strafrecht op te stellen. Omdat Meijers naast zijn lidmaatschap van de *Aeltestenrat* ook nog een baantje had bij de financiële administratie, speelde hij deze twee baantjes herhaaldelijk tegen elkaar uit. Door op zijn werkplek voor de Raad te zeggen dat hij naar de afdeling boekhouden moest en omgekeerd, schiep hij voor zichzelf de vrijheid om naar 'huis' te gaan en te werken aan een rechtsfilosofisch boek. Ook Meijers deed dus mee aan de sabotage door Nederlanders waarover gevangenen met andere nationaliteiten in Theresienstadt klaagden (zie noot 77).

⁷⁶ Zo eiste een groep Nederlanders bijvoorbeeld maatregelen tegen Jo Spier, die te veel zou hebben meegewerkt met het regime. Meijers wilde alleen iets doen als er concrete beschuldigingen werden ingebracht [*PERb 1940-1945*, dl. 6C, 1015]. Ook na de bevrijding van Theresienstadt bleven er spanningen onder de Nederlanders bestaan. Zo rees bij de repatriëring een ingewikkeld probleem: een groep Nederlanders eiste dat de zogenaamde statelozen, d.w.z. joden die tot hun vlucht naar Nederland de Duitse nationaliteit hadden gehad, uitgesloten werden van terugkeer naar Nederland. Anders dan Hájková stelt [Anna Hájková, 'Die Juden aus den Niederlanden in Theresienstadt', in: *Theresienstädter Studien und Dokumente* (2002) 135-201] gaf Meijers echter niet toe aan die druk. Over die druk: Italic, *Oorlogsdagboek*, 567-568; Adler, *Theresienstadt* (Ausgabe 2005) 726, 812. Voor het niet toegeven aan die druk: USCSF-VHA: interview Clara Meijers. Voor de voor de statelozen bepaald niet welwillende opstelling van de Nederlandse regering, zie: Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001) 258-270.

⁷⁷ Nederlanders gedroegen zich in Theresienstadt kennelijk anders dan gevangenen met andere nationaliteiten. De historiografie is verdeeld over de vraag hoe dit verschil te interpreteren. Hájková ziet het als een doorbreking van de solidariteit tussen de joden in Theresienstadt [Anna Hájková, 'Theresienstadt', in: Dan Diner (ed.), *Enzyklopädie jüdische Geschichte und Kultur*, Band 6 (Stuttgart etc.: J.B. Metzler Verlag 2015) 94-98]; Anderen, zoals de Jong [*Koninkrijk*, dl. 8, 732-733], zien het als 'passief verzet'. Ook Claartje Meijers zit op deze lijn [USCSF-VHA: interview Clara Meijers] en zegt dat zij zelf ook saboteerde waar dat kon, omdat zij niet mee wilde doen met het overeind houden van de fictie dat Theresienstadt een normale stad was.

⁷⁸ Zie voor het schokeffect dat de aankomst van deze gevangenen had: Italic, *Oorlogsdagboek*, 558. Pas toen beseften de mensen in Theresienstadt aan welk vreselijk lot zij zelf waren ontsnapt. Ook drong tot hen door dat de overlevingskans van naar elders gedeporteerde familieleden en vrienden zeer klein was. Italic gaat er vanaf dat moment vanuit dat zijn zoon Paul, die reeds in 1942 was afgevoerd, vermoord is. Ook Robert Mok en Hetty Sluiter-Szper herinneren zich de onuitwisbare indruk die de aankomst van de gevangenen uit andere kampen maakte: interviews door de auteur gehouden in juli 2017.

⁷⁹ Italic, *Oorlogsdagboek*, 561-562.

⁸⁰ USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

⁸¹ 'Leidsche Universiteit gedenkt haar stichting', *Leidsch Dagblad* (11-02-1946); het citaat is te vinden onder het kopje 'IN DE HOOGLANDSCHE KERK'.

⁸² Een voorbeeld van zo'n anekdote staat in een interview gepubliceerd in *Historisch Nieuwsblad*. Daarin zegt Robert Samkalden dat zijn grootvader Meijers met medegevangenen ter afleiding en training van het geheugen een kwartspel had gemaakt dat bestond uit arresten van de Hoge Raad. Zo waren er kwartetten 'onrechtmatige daad', 'te goeder trouw', 'derdenbeding' etc. *Historisch Nieuwsblad* (2002) afl. 5. Zie voor andere anekdotische familieherinneringen ook: USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

⁸³ 'Als je iemands leven kunt redden, grijp je die kans toch?' Interview met Channa Samkalden, *Opzij*, (2015) afl. 1, 66-70. Jaap Cohen laat zien dat spreken in anekdotes vaker voorkomt bij oorlogsgetroffenen; Cohen, *Onontkoombare afkomst*, 498. Zie ook: Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer: een joodse geschiedenis* (Amsterdam: Bert Bakker 2008) 384-385; Hinke Piersma, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam: Boom 2006) 37-38.

⁸⁴ De formulering 'min of meer joodse geschiedenis' ontleen ik aan de titel van: Marja Vuijsje, *Ons kamp. Een min of meer joodse geschiedenis* (Amsterdam en Antwerpen: Atlas 2012). In deze familiegeschiedenis staat haar vader Nathan, overlever van Auschwitz, centraal. Hij sprak veel en altijd zonder schaamte over zijn ervaringen in Auschwitz. Marja Vuijsje laat zien hoe Nathans eindeloos herhaalde anekdotische standaardherinneringen deel waren van de manier waarop hij zich na terugkeer uit het kamp staande hield. Zie

voor een ander voorbeeld van een joodse familiegeschiedenis: Hinke Piersma, *Zussen. Een oorlogsverhaal* (Amsterdam en Antwerpen: Em. Querido 2017).

⁸⁵ Assmann, *Shadows*, passim, met name 183-184.

⁸⁶ Idenburg [*Aantekeningen*, 35] vermeldt dat Meijers in februari 1943 schrijft dat hij via het Rode Kruis in Zwitserland bericht heeft gekregen dat zijn dochters en hun gezinnen in Nederlands-Indië het goed maken. Ik heb verder geen tekenen van contact gevonden. Ook tussen de ondergedoken Nora en de rest van de familie Meijers is vermoedelijk geen sprake geweest van contact, anders dan via gesmokkelde berichten.

⁸⁷ Zie voor Meijers activiteiten als voorzitter van de Commissie Gedeposseerde: Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van de bezetting en wederopbouw* (Rotterdam en Alphen aan den Rijn: Sanders Instituut / Kluwer 2005) 47, 74, 76. Voor Meijers advies inzake de kwestie van de oorlogspielegkinderen: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 252. In bredere zin over de strijd om de joodse pleegkinderen: Elma Verhey, *Om het joodse kind* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 1991). Zie voor Meijers' advies inzake de *backpay*-kwestie: Bossenbroek, *De Meelstreep*, 392. Zie voor de *backpay*-kwestie zelf: Hans Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie, 1945-2005* (Amsterdam: Boom 2005).

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld Meijers' aanhoudende verzoeken aan Van Taalingen om een schriftelijk bewijs van de SD dat hij speciale bescherming geniet, zodat hij dit zo nodig kan laten zien om onverwachte deportatie naar Polen te voorkomen. Van Taalingen weet dat de SD een dergelijk stuk nooit aan een jood zou geven, maar vindt dit te pijnlijk om aan Meijers duidelijk te maken. Dat Meijers bezig was met het thema 'misbruik van het recht' blijkt uit het dagboek van Italie, die op 7 september 1943 noteert dat Meijers in Barneveld een lezing gaf over dat thema; Italie, *oorlogsdagboek*, 399.

⁸⁹ Cleveringa, 'Herdenking van Eduard Maurits Meijers', 14-15.

⁹⁰ Zie USCSF-VHA: interview Clara Meijers voor zijn opstelling inzake de statelozen. Zie ook noot 76.

⁹¹ 'Rede van 26 november 1940', in: Schuyt en Sluiter (ed.), *Cleveringa's koffer*, 7-13; aldaar 13. Passages van dezelfde strekking zijn te vinden in Cleveringa's *Gedenkschriften*, bijvoorbeeld als hij schrijft over zijn definitieve ontslag als hoogleraar op 7 februari 1941: "Ik had gewerkt, gewrocht, wat ik kon; ik had mij moeite gegeven zoover ik kon; nu was ik machteloos gemaakt, maar het was mij, alsof ik nu tevens van zorgen was bevrijd; ik mocht en moest het overlaten" [*Gedenkschriften*, 67].

⁹² Voor kamp Vught: Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van kamp Vught* (Amsterdam: Bezige Bij 2014); eerder gepubliceerd als dissertatie Universiteit van Amsterdam onder de titel *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad. Een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)* (2011).

⁹³ Cleveringa, *Gedenkschriften*, 123.

⁹⁴ Ook Idenburg spreekt over de momenten waarop een onvermijdelijke gevoel moreel te falen over hem kwam. Zo had hij eens een gesprek met Schöngarth, *Befehlshaber* van de SD, waarin deze zich verwonderde over het systeem van gijzelneming. Veel beter zou het zijn als na een gewelddaad van het verzet enige willekeurige personen uit de betreffende plaatsen werden neergeschoten. "ik zweeg – het kon niet anders wilde ik mijn zaak niet bederven – maar toch had ik een gevoel van tekortkoming, dat ik niet openlijk mijn diepe afschuw over het zo koelbloedige spreken over de dood van onschuldige burgers uitdrukte. De emotionaliteit, die dit in ons gesprek zou brengen moest echter, wat het ook kostte, vermeden worden." Idenburg, *Aantekeningen*, 44.

⁹⁵ Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 194.

⁹⁶ Zie voor diverse voorbeelden van advocaten die, om mensen te kunnen redden, zondigden tegen hun beroepsethiek (bijvoorbeeld door Duitse autoriteiten om te kopen): Meihuizen, *Smalle marges*, 93, 112, 118-119, 220-221. Ook Van Taalingen kocht Duitsers om: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, 238. Het optrekken van schijnconstructies was zeer belangrijk: 90 % van de verzoeken die bij Calmeyer werden ingediend om joden te ariseren berustten op vervalste gegevens en documenten. Volgens de in ariseringszaken actieve Nino Kotting, was 96% van de dossiers volkomen fictief. Meihuizen, *Smalle marges*, 112.

⁹⁷ 'Zware tijden' ontleen ik aan de titel van het essay: Peter Romijn, *Dilemma's van gezagsdragers in zware tijden* (Haarlem: Provincie Noord-Holland 2017). De vragen die ik hier stel, sluiten aan bij die Romijn in zijn essay opwerpt. Zie ook zijn *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006). Romijn verwijst in zijn essay onder meer naar: Timothy Snyder, *Over Tyrannie. Twintig lessen uit de twintigste eeuw* (Amsterdam: Ambo / Anthos 2017). De vragen sluiten ook aan bij wat Holocaustoverlever D'Oliveira stelt, namelijk dat het mogelijk is om moreel de juiste beslissing te nemen door de wet te overtreden; aangehaald in: Cohen, *Onontkoombare afkomst*, 509. Van Jaap Cohen is de term 'legaal verzet'. Zie ook: De Munnick, *Uitverkoren*, 45; hij schrijft dat de Barnevelders zich veilig voelden omdat ze 'legaal' bezig waren. Dat ze daarmee vasthielden aan een onderscheid tussen 'legaal' en 'illegaal' dat inmiddels niet meer

houdbaar was, beseften de Barnevelders pas achteraf. De belangstelling voor 'legaal verzet' neemt gelukkig toe, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het lopende promotieonderzoek van Petra van den Boomgaard naar wat zij '*legal evasion*' noemt. Hannah van den Ende [*Vergeet niet dat je arts bent*] bespreekt dit soort vragen in verband met de overtredingen van de beroepsethiek door joodse artsen. Meihuizen [*Smalle marges*] doet hetzelfde in verband met het optreden van 'goede' advocaten.

⁹⁸ Zie hiervoor een uitspraak van advocaat Benno Stokvis dat het onontkoombaar was zich met weerzin te verdiepen in de geest van de nieuwe nationaalsocialistische orde; Meihuizen, *Smalle marges*, 240. Uitlatingen van dezelfde strekking in: Van Taalingen-Dols, *Strijd*, iii-vii.

⁹⁹ USCSF-VHA: interview Clara Meijers.

¹⁰⁰ Ik dank Mieke Aerts, Hans Blom, Petra van den Boomgaard, Jaap Cohen, Myriam Everard, Jeroen Kemperman, Aafke Komter, Joel Mokyr, Nicolette Mout, Peter Romijn, Channa Samkalden, Daan Samkalden, Kees Schuyt en Ineke Sluiter voor hun tips over voor deze oratie relevante literatuur en bronnen. Mijn speciale dank gaat uit naar Robert Mok en Hetty Sluiter-Szper. Zij zaten destijds met de familie Meijers gevangen in Barneveld, Westerbork en Theresienstadt en waren zo vriendelijk om met mij te spreken over hun kampervaringen. Zie voor de ervaringen van Hetty Sluiter-Szper ook: Steyn van Antwerpen, "Het cadeautje van de Duitsers", <https://steynvanantwerpen.atavist.com/untitled-project-7bvt2> (geraadpleegd op: 16-07-2017).